
NETEK

BOŽIDAR JEZERNIK

Institucijo gostoljubja, ki je poznana pri ljudstvih na različnih stopnjah razvoja, lahko pravilno razumemo le, če gledamo na gostoljubje kot obvezo, ki je tesno povezana z religijo. Pri Grkih in Rimljanih sta goste ščitili posebni božanstvi: Zeus Ksenios in Iuppiter hospitalis. Posebno božanstvo, ki je ščitilo in maščevalo gosta, če se mu je kaj pripetilo, so poznali tudi poganski Slovani (Mavricij, Strategikon, 11, 5). Med vsemi indoevropskimi ljudstvi je tudi razširjeno verovanje, da božanstva ali bogovi radi potujejo po svetu, obiskujejo domove smrtnikov, in jih nagradijo ali kaznujejo po tem, kako so jih pri hiši sprejeli in pogostili. Zgodbe o potujočih božanstvih in gostoljubju, ki so ga pač deležna na poteh, sodijo po nekaterih ocenah med najstarejše indoevropske stvaritve.¹ Popularnost takih zgodb v slovenski ustni tradiciji najbolj potrjujejo pripovedi o Kristusu, ki je v slovenskem izročilu znan predvsem kot potujoče božanstvo, ki samo ali pa v družbi s katerim od učencev nenehno potuje po svetu.

V prastari indoevropski model o potujočem božanstvu se popolnoma vključujejo tudi zgodbe o Neteku, nenasitnem požeruhu iz slovenskega ljudskega izročila. Kjer Neteka dobro postrežejo, imajo potem vsega, s čimer so mu postregli, v izobilju, kjer pa s

postrežbo ni zadovoljen, so letine slabe in kisle. In to ne le pri hiši, kjer se je ustavil, ampak kar v celi vasi. Zgodbe o Neteku potemtakem vsebujejo sporočilo, da je neznanemu obiskovalcu treba postreči, saj je lahko v resnici preoblečeno božanstvo, ki bi negostoljubnost lahko kaznovalo s pomanjkanjem in lakoto, gostoljubnost pa bogato nagradilo. Ko je Netek iz verske bajke št. 48 Janeza Trdine prišel v neko krčmo, se je med njim in krčmarico razvil naslednji pogovor: »Ne zamerite, ali je kaj daleč do vašega doma?« Gost: »Kdor pot pozna, pride prej ko v eni uri, kdor ga ne pozna, tudi ne v sto letih.« Krčmarica: »Kako pa se pravi vaši vasi?« Gost: »Pri nas ni vasi.« Krčmarica: »Fara pa menda bo, kako pa se imenuje?« Gost: »Raj.« Krčmarica: »Ime je lepo, ali za tako faro še nisem nikoli slišala. Prosim vas še to, ali ste hodili že kdaj po tem kraju?« Gost: »Bil sem pri vas pred petdesetimi leti, ko je gospodaril še stari oča vašega moža, in še dobro vem, koliko mi je računal. Ali ste kdaj slišali, kaj je bilo potem?« Krčmarica: »Kdaj?« Gost: »No, pred petdesetimi leti, to je leta 1814 in naprej, ko so bili Francozi odšli in so prišli v deželo spet cesarski.« Krčmarica: »To se ve, da sem slišala in še kolikokrat! Tisti časi so bili grozno žalostni. Ljudje so stradali, da se je vanje videlo, in od lakote tudi

umirali. Zemlja ni rodila skoraj nič. Pa tudi če je človek kaj jedel, ni nič izdalo. Nosil je v usta, pa je bilo tako, kakor da ne bi bil nič žvečil, nič požiral, jed je med usti in zobmi usahnila in izginila.»

Netek je torej eden od varuhov družbenega reda: kdor ne pogosti vsakega gosta tako, »kot se spodobi«, tvega, da bo nakopal gnev božanstva ne le sebi, ampak tudi sovaščanom.

Netekove zgodbe so zbudile zanimanje mnogih avtorjev, ki so o njih napisali precej del. Najpomembnejše med njimi je študija Ivana Grafenauerja Netek in ponočna potnica v ljudski pripovedki. V njej je najprej razčlenil pomen besede *netek* (= neteknost), nenasitnost.² Beseda izvira iz zelo stare besedne družine *ték* — *neték*; zanikane besede so dobile v slovenščini veliko večji pomenski obseg od osnovnih, nezanih. Beseda *ték* namreč nikoli ne pomeni ne človeka ne rastline ne živali, kar vse lahko oznamuje beseda *neték*. Najbolj značilno ime s prenesenim pomenom pa je prav ime mitičnega bitja Neteka, ki prinaša netek (lakoto) ali z njim prizanaša. Poleg tega ima beseda *neték* še drugačen pomen. »V prenešenem pomenu«, je zapisal Drobnič, »je 'netek' v dolnjih krajih Celjskega kroga za Savo, morebiti tudi unkraj Save na Kranjskim, pogerčno ime — kletvica, kar pomeni to, kar beseda hudič, vendar s tem razločkom, da le manj poredni Slovenci netekujejo, bolj sirovi pa hudičujejo. V tih krajih je Slovencu vsaka nasprotnost brez razločka 'netek'.« Ta zli pomen besede naj bi — kakor ugotavlja Grafenauer — spodbudil, da so nekateri iskali besedi netek drug izvir, namreč Nêtek, Nêtkà iz osnove nêt-

nétiti (kuriti). K temu naj bi jih spodbujalo tudi dejstvo, da ko-roški Nemci imenujejo brusnice — Štajercem netečje — Granten, Krantenkraut, kar so si razlagali kot Hudičevo, Krutovo zel.³ Na osnovi oblike Netko, ki se *baje* rabi v Zagorju ob Savi, in domneve, da »besedo moramo morda izvajati od glagola *netiti*, 'kuriti'«, je Kelemina sklepal, da je Netek kurilec, znamenje zemeljskega in nebeškega ognja, poosebljeni ogenj, malik, preostanek in spomin staroslovenskega Radogosta, kakor so *baje* imenovali tudi Svetovida. Domnevno je prevzel tudi Josip Mal, katere-mu je netek tako kakor hišni škrt, šetek in podobno »verjetno zaščitnik domačega ognjišča (od besede *netiti*, *kuriti*)«, s katerim je bilo treba dobro ravnati, saj kjer so »popotnemu netku postregli, tam ni bilo lakote.«⁴

Domnevo je Grafenauer upravičeno zavrnil kot povsem neustrezno: »Izvajanje besede *Netek* iz osnove *nêt-it* in poudarjanje *Neték*, *Netkà* je zgrešeno že zaradi pomena besede — nikjer na slovenski zemlji *netek* nima pomena 'kurilec', nikjer ni *Neté* prinašalec mrzlice ali vročice. Zgrešeno je tudi zato, ker se s pripono -ek tvorijo v slovenščini skoraj izključno le samostalniki, ki pomenijo dovršeno stanje...»⁵

Nato Grafenauer analizira pripovedke o Netéku in pravilno ugotovi, da Netek »ni nikak bolezenski demon elementarnih nesreč, ampak nekaj varuh družbenega reda, predvsem gostoljubja.«⁶ Kakor že rečeno, je tak sklep povsem pravilen in tukaj ni kaj dodati. Zato pa si bomo nekoliko podrobneje ogledali le zgodbo, pravzaprav njen konec, ki pripoveduje o tem, kako

se je neka hiša rešila Neteka. Zgodbo je zapisal in objavil Vinco Möderndorfer v Narodnem blagu koroških Slovencev⁷ in pozneje še v treh predelanih oblikah. Grafenauer je v upravičeni jezi nad Möderndorferjevim samovoljnim razhajanjem te »variante« opremil s klicajem; rekel pa nič.

Zgodba pripoveduje, kako je hlapec, ki mu je nadlegovanje po neteku že presedalo, sklenil pustiti službo. Gospodinja mu je za slovo skuhala cel piskrič štrukljev. Hlapec jih je pojedel in takrat prvič začutil, da je sit: »Zahvaljen bodi Bog in Št. Janž, danes sem se pa enkrat najedel do sitega!« Ko je to povedal, je padel s stropa netek v podobi renjenega prašiča in jo ubral skoz vrata. Za njim pa je šumelo: »Št. Janž, Št. Janž, Janž...« Hiša se je tako rešila neteka.

V treh od štirih variant nam Möderndorferjeva zgodba ničesar ne pove o nadaljnji hlapčevi usodi. Zadnja pa o njej kratko pove: »Hlapec je potem ostal še naprej pri hiši.«

V zgodbi torej zvemo, da se je hiša rešila neteka, ko je hlapec pojedel »cel piskrič štrukljev«, ki mu jih je gospodinja skuhala ob slovesu, in se potem sit zahvalil bogu in svetemu Janezu, da se je končno le enkrat do sitega najedel.

Prvo, kar zbode v oči, je količina hrane, ki je zadoščala, da se je do sitega najedel hlapec, ki si je že sam očital, da pri hiši ni za drugega kot za potrato. Če se prej ni mogel nikoli do sitega najesti, je bil potemtakem vzrok v tem, da preprosto ni dobival dovolj hrane. Toda, če je to pojasnilo ustrezno, kako je potem z zgodbami, ki pripovedujejo o ljudeh, ki so jedli, jedli, pa se

niso najedli? Zelo verjetno so tudi te zgodbe nastale kot posledica pesniške svobode v ozračju trajno nepotešene potrebe po hrani, v katerem so si prizadeti želeli predvsem, da bi se vsaj enkrat mogli dobro najesti ne glede na posledice; v ozračju, ki ga je mogoče še najbolje primerjati z razmerami v koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno.

Internirance je po večini ves čas bolj ali manj pestila lakota. Zaradi nepotešene potrebe po hrani so že kak teden po prihodu v taborišče začeli sanjariti o hrani: da bi se vsaj enkrat lahko do sitega najedli, da bi vsaj še enkrat lahko pojedli pet, šest hlebkov — potem pa naj bo, kar hoče. Med slovenskimi interniranci v Gonarsu se je leta 1942 in 1943 dan za dnem nezadovoljena oziroma slabo zadovoljena potreba po hrani svojevrstno izražala v požeruških stavah: če je jedec pojedel vse v določenem času, mu ni bilo treba ničesar vrniti ali pa je poleg vsega, kar je moral pojesti za stavo, dobil še kaj hrane; sicer je moral (dvojno) vrniti.⁸ Količina hrane, ki so jo morali tekmovalci pospraviti, je bila ob različnih priložnostih različna. Tako je npr. moral Vlašič 19. julija 1942 pojesti v pol ure pet hlebkov. Tega pred njim že dva iz njegove barake nista zmogla, on pa je pospravil vse v dobrih 26 minutah.⁹ Toda v literarni obdelavi Ivana Bratka v Teleškopu je količina, ki jo je moral pojesti tekmovalec, močno povečana, čas pa precej krajši: v petnajstih minutah naj bi pojedel pet gavetk menaže, pet hlebkov in še pet kosov sira.¹⁰

Menim, da nam navedena primerjava dovoljuje sklepati, da se je tudi v nekaterih zgodbah o

Neteku zgodil isti proces, da hranijo torej nekoliko pretiran spomin na trajneje nezadovoljeno potrebo po hrani določenih slojev prebivalstva.

Če je ta ugotovitev pravilna, ostane nepojasnjeno le še vprašanje, zakaj se je netečni hlapec zahvalil bogu in svetemu Janezu. Morda zato, ker je pojedel štruklje na Janezovo? Že v srednjem veku je namreč veljalo, da so posli služili pri enem gospodarju najmanj leto dni. Delovne pogodbe poslov so že spočetka sklepali ob določenih dnevih okrog novega leta. Delovni čas poslov ni bil omejen. Posel je prebival v gospodarjevi zgradbi (moški praviloma v hlevu), dobival pri njem hrano in nekaj obleke in obutve. Nedosluženo leto je veljalo zato za »suknjo brez rokavov« in menili so, da mora posel »leto doslužiti, tudi če bi drva sekali na človeku«. ¹¹

Po Möderndorferjevemu poročilu je bilo tako tudi še v času takoj po drugi svetovni vojni. Ljudski pravni roki, ob katerih so posli menjavali gospodarje, so bili precej različni. Nekje se je to dogajalo za jurjevo, drugod na Martina, pa na Andraža itn. Tak dan je bil tudi sv. Janez, za katerega so na Robu govorili, da hlapce preganja, v Grosuplju pa so ga imenovali kar »punklov dan«. Selitev med letom, to je izven ljudskega pravnega roka, je veljala na Gorenjskem za veliko sramoto in so se posli selili le na Šentjanža. ¹²

Na dan odhoda so posli običajno dobivali izplačan preostanek za služka, kolikor jim ga je še ostalo po odštetju predujma, ki so ga dobivali med letom. Na Koroškem je bilo staro leto dan slovesnega poslavljanja od odhajajočih poslov (»bondranje« —

vandranje). Razen izplačila je dobil takrat posel tudi poseben dar (na primer dva hleba in klobaso). ¹³ Takšna popotnica pa bi lahko bil tudi piskrič štrukljev, ki ga je odhajajočemu hlapcu pripravila gospodinja iz naše zgodbe.

Če je takšno branje pravilno, bi bile pojasnjene vse točke zgodbe. Neteka, ki je v podobi debelo rejenega prašiča padel s stropa in jo ubral skozi vrata, pa bi se dalo pojasniti kot ilustracijo hlapčeve »nenasitnosti«: ko je »nenasitnega« hlapca sveti Janez pregnal iz hiše, se je gospodarjem zdelo tako, kakor da so se otrsli debelega, požrešnega prašiča. Pojasniti bi bilo treba le še, zakaj si je hlapec iz obravnavane zgodbe očital požrešnost.

Kmetje, ki so zaposlovali posle, so po navadi vseh delodajalcev, ki jim je mar predvsem za lasten trebuh, videli v delojemalcih zgolj strošek, ki so ga imeli z njimi. Da je bil strošek neprimerno manjši od koristi, je seveda malo štel. Toda, ko odmislimo korist, ki so jo gospodarji imeli od poslov, ti niso bili nič drugega več kakor lačna usta. Ko so s to »resnico« seznanili posle, so to počeli zlasti zato, da je neslana župca le nekako teknila. Kdor je lačen je tudi čisto drugačen: res lačni poje še strup, samo da ne bi umrl od lakote. Ta neusmiljena logika izkoriščanja je izrazito jasno opazna v pesmi, ki so jo znali zapet hlapci v Poljanski dolini, ko so se pred nastopom službe zbrali v kaki gostilni:

*»Punkelj zbirej,
v žakelj divej!
Oh nadležnik,
pojdi kam!
Boš videl, kje je bolje,
tu ali tam.«¹⁴*

Ker so hlapce imeli za odvečna usta pri veliki večini gospodarjev in ker je menjavanje gospodarjev bilo za hlapca sramota (že ne more biti kaj prida, če prejšnji gospodarji niso bili zadovoljni z njim!), je tudi razumljivo, zakaj je hlapec iz naše zgodbe ostal še naprej pri hiši: tukaj se je vsaj enkrat do sitega najedel. Ta happy end seveda ni izviren, temveč je lahko nastal tudi kot nepremišljena pripomba Möderndorferjevega pripovedovalca, ki jo je lahko izrekel tudi samo zato, da bi zgodbo nekako zaključil. Tako jo je najprej sprejel tudi zapisovalec; a zakaj se je kasneje premislil ostane ugan-ka.

OPOMBE

- ¹ Veselin Čajkanović, *Studije iz religije i folklor*, Beograd 1924, str. 14.
- ² V: *Razprave SAZU* 2/4, str. 147 do 201.
- ³ Jakob Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Celje 1930, str. 12; cf. tudi št. 18, str. 71.
- ⁴ *Slovenske mitološke starine*, GMS XX, str. 22.
- ⁵ I. Grafenauer, op. cit., str. 14.
- ⁶ Ibid., str. 16.
- ⁷ Maribor 1934.
- ⁸ Božidar Jezernik, *Boj za obstanek*, Ljubljana 1983, str. 140.
- ⁹ Franc Berčič, V spomin na internacijo v Gonarsu, Gonars — Renicci 1942/43, rokopis v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, zbirka Komisije za ugotavljanje zločinov, fascikel 921, zabeležka dne 19. 7. 1942; cit. B. Jezernik, op. cit., str. 140.
- ¹⁰ Ivan Bratko, *Teleskop*, Ljubljana 1975, str. 37.
- ¹¹ Sergij Vilfan, *Očrt slovenskega pravnega narodopisja*, NS I, str. 234; Isti, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 298.
- ¹² Vinko Möderndorfer, *Verovanja, običaji in uvere Slovencev*, 5. knjiga, str. 57; cf. S. Vilfan, *Očrt slovenskega pravnega narodopisja*, str. 234.
- ¹³ S. Vilfan, *Očrt*, ibid.
- ¹⁴ V. Möderndorfer, *VOUS* 5, str. 58.

